

Osetljivost na COVID-19 na Zapadnom Balkanu

Osvrt iz perspektive privrednih društava¹

- Anketirana preduzeća navode da je dosadašnji ekonomski uticaj krize značajan: u svim zemljama, najmanje 50 odsto firmi u najteže pogođenim sektorima bilo je prinuđeno da u određenoj meri obustavi poslovanje, a one koje su ostale otvorene zabeležile su drastičan pad aktivnosti.
- Ograničenja likvidnosti svuda predstavljaju značajan problem, mada se kapacitet finansijskog sektora da pomogne u njihovom prevazilaženju razlikuje u zavisnosti od zemlje.
- Prema nalazima anketa sprovedenih na početku krize, veliki broj otpuštenih radnika predstavlja razlog za zabrinutost, premda je izgubljeno manje radnih mesta nego što se možda očekivalo.
- Pristup sirovinama i uvozu predstavlja manje ograničenje od problema sa likvidnošću, pada tražnje i neizvesnosti.

Uvod

1. Očekuje se da će pandemija COVID-19 i sa njom povezane mere socijalnog distanciranja prouzrokovati značajnu štetu privredama širom sveta. Tražnju su smanjila ograničenja kretanja, a do šokova na strani ponude je došlo usled ograničenja ponude radne snage i teškoća sa nabavkom materijalnih inputa. Pristup izvorima finansiranja mogao bi da postane problematičan ako se mogućnosti za zaduživanje smanje a tražnja poraste. Konačno, neizvesnost vezana za ovu krizu sputava investicije i inovacije. Gašenje inače zdravih preduzeća usled ovakvog privremenog šoka ukazuje na njegovu znatnu socijalnu i fiskalnu cenu.

2. U ovoj belešci razmatramo ekonomsku osetljivost na krizu izazvanu COVID-19 na Zapadnom Balkanu – odnosno u Albaniji, Bosni i Hercegovini (BiH), Crnoj Gori, Severnoj Makedoniji i Srbiji i na Kosovu. Na samom početku predstavljamo regionalni pregled a potom i analizu po pojedinačnim zemljama. U ovoj belešci primenjena su dva pristupa:

- a. U odeljku za svaku pojedinačnu zemlju prvo se razmatra mogući obim krize iz buduće perspektive uz korišćenje administrativnih podataka na nivou preduzeća, osim za Albaniju, gde su u odsustvu zvaničnih informacija korišćeni visoko pouzdani podaci iz strukturne ankete preduzeća. Podaci na nivou preduzeća neophodni za ovu analizu nisu bili dostupni za Kosovo i BiH. U ovoj analizi kvantifikuje se ekonomski značaj sektora za koje postoji najveća verovatnoća da će osetiti uticaj karantina i ograničenja kretanja nametnutih privredi. Ekonomski značaj se utvrđuje na osnovu učešća broja zaposlenih u jednom sektoru i njegove mase zarada u ekonomiji u celini pre pojave krize. U ovom odeljku se usredsređujemo na „osetljive“ sektore, između ostalog ne samo na različite vrste usluga već i na proizvodnju

¹ Ovu belešku su izradili Besart Avdiu, Elvin Dejvis (Elwyn Davies), Tianju (Džon) Dong (Tianyu (John) Dong) i Raha Šahidsales (Shahidsaless). Na komentarima na nju se zahvaljujemo i Marku Šifbaueru (Marc Schiffbauer), Edit Kikoni (Edith Kikoni), Ruvejdi Aliefendić, Keleru Điki (Gjika), Sanji Madžarević-Šujster, Bojanu Šimbovu, Dušku Vasiljeviću, Tatjani Markovskoj i Maji Anđelković.

trajnih dobara i tekstilnu industriju. Ove delatnosti se smatraju osetljivim jer su mogućnosti za njihovo pružanje značajno smanjene usled ograničenja kretanja.²

- b. Zatim, koristeći podatke na nivou preduzeća dobijene anketama sprovedenim u toku krize (osim za Crnu Goru, gde podaci nedostaju), ispitujuemo ograničene dostupne dokaze za već ostvaren uticaj. Ispitujemo četiri moguća kanala koji su relevantni u tom smislu: šokove na strani tražnje, šokove na strani ponude, finansijski šok i neizvesnost. Dok u regionalnom pregledu na osnovu podataka iz ankete analiziramo sva ova četiri kanala, u odeljcima za svaku pojedinačnu zemlju predstavljamo detaljne informacije samo o kanalima na strani ponude i tražnje.³

3. Za izradu ove beleške korišćeni su brojni izvori podataka koji podležu određenim ograničenjima.

Ta se ograničenja odnose kako na analizu na nivou preduzeća na osnovu administrativnih podataka kao i na nalaze anketa za pojedinačne države sprovedenih tokom krize:

- a. Administrativni podaci odnose se samo na subjekte registrovane kao poreske obveznike, što znači da ne obuhvataju firme iz neformalnog sektora koje mogu biti najizloženije krizi. Dalje, pošto se verovatnoća da će određeni sektor osetiti uticaj krize u ovom odeljku ocenjuje isključivo na osnovu njegovog učešća u ukupnoj zaposlenosti i masi zarada na nivou cele države, nisu nužno obuhvaćeni sektori na koje kriza može uticati putem kanala poput šoka na strani ponude koji se prenosi kroz globalne lance vrednosti (što je slučaj, primera radi, sa sektorima koji značajno zavise od izvoza), niti sektori koji zavise od eksternog finansiranja te mogu da osete i uticaj finansijskog šoka.
- b. U analizi trenutnog stanja koristimo nalaze anketa koje su sprovele lokalne organizacije, kao što su poslovna udruženja,⁴ koji nisu nužno reprezentativni za celu zemlju zbog moguće prekomerne zastupljenosti pojedinih sektora ili vrsta preduzeća u uzorku. Stoga u Prilogu 2 predstavljamo distribuciju ispitanika. Pored toga, postoje razlike u metodologijama i uzorkovanju koje otežavaju poređenja između zemalja. Pa ipak, čini se da su pojedini rezultati zajednički za sve ankete, što nam omogućava da izvedemo određene uopštene zaključke.

1. Analiza na nivou regiona

1.1 Analiza iz buduće perspektive

4. Kada je reč o relativnim veličinama sektora usluga i prerađivačke industrije osetljivih na COVID-19, između zemalja u ovom regionu postoje značajne razlike. Srbija i Crna Gora su na suprotnim krajevima skale. Uzevši u obzir broj zaposlenih, Srbija će uticaj verovatno osetiti putem proizvodnje trajnih dobara, dok će Crna Gora biti najviše pogođena kroz sektor usluga, i to posebno turizam. Glavni razlog za to je struktura zaposlenosti: 19 odsto radne snage u Srbiji zaposleno je u proizvodnji trajnih

² U Prilogu 1 predstavljamo klasifikaciju osetljivih usluga prema Vavra (2020). I proizvodnja trajnih dobara se smatra osetljivom jer tražnja za njima često beleži drastičan pad u vreme krize. Mada se odeća i tekstil obično ne smatraju trajnim dobrima, i njihova proizvodnja može biti pogođena na sličan način jer nije reč o lako kvarljivoj robi. U ovom izveštaju za Albaniju i Srbiju koristimo i podatke o izvozu koji mogu da ukažu na oblasti osetljivosti zbog pada globalne tražnje i narušenih globalnih trgovinskih puteva.

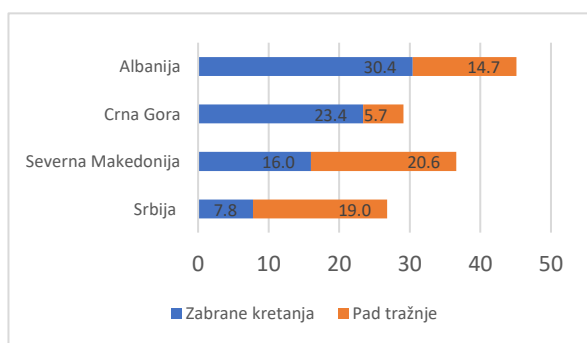
³ Iako su oba dela analize međusobno komplementarni, nije lako napraviti neposrednu vezu između prvog dela (iz buduće perspektive) i drugog (zasnovanog na podacima na nivou preduzeća iz perioda krize). Jedan razlog za to je što su u prvom delu sektori klasifikovani na nivou četvorocifrene klasifikacije, dok se u anketama najčešće postavljaju pitanja o zbirnim jednocifrenim sektorima. Iako su nalazi anketa iz drugog dela analize korisni i sadrže informacije o uticaju krize na preduzeća, nije moguće pouzdati se isključivo na njih jer ankete na nivou pojedinačnih država nisu nužno reprezentativne niti međusobno uporedive – a izvori tog odsustva uporedivosti razlikuju se u zavisnosti od zemlje i metodologija, koje su katkad nesavršene. U svakom slučaju, to su jedini trenutno dostupni podaci. Podaci iz prvog dela su uporediviji jer se odnose na sve privredne subjekte.

⁴ Za svaku zemlju koristimo po jednu anketu, osim Severne Makedonije, gde je bilo neophodno koristiti tri.

dobara, dok prerađivačka industrija u Crnoj Gori zapošljava tek 5,7 odsto radnika. Sa druge strane, usluge pogođene krizom čine 23,4 odsto radne snage u Crnoj Gori ali samo 7,8 odsto u Srbiji (videti Sliku 1). Situacija je nešto složenija u Albaniji i Severnoj Makedoniji: Albanija može da očekuje veće opterećenje usluga, pošto je samo u delatnostima vezanim za smeštaj i hranu zaposleno 13,4 odsto radnika. Nasuprot tome, u Severnoj Makedoniji proizvođači trajnih dobara i odeće zapošljavaju 20,6 odsto radne snage. Ukupna ugrožena masa zarada u osetljivim sektorima usluga i proizvodnji trajnih dobara i odeće i tekstila takođe je značajna i kreće se od 110 miliona EUR (u Crnoj Gori) do 2,22 milijarde EUR (u Srbiji) (Slika 2). Sa ukidanjem ograničenja kretanja, proizvodnja se može ponovno pokrenuti pre važnih usluga poput turizma. U tom slučaju, efekti na Crnu Goru i Albaniju mogu potrajati duže.

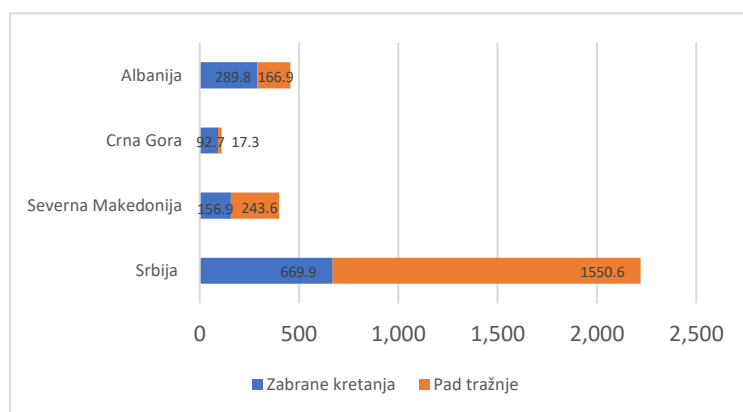
5. Većina preduzeća u svakom od osetljivijih sektora zapošljava manje od 50 radnika. Jedini izuzetak je industrija odeće i tekstila u Severnoj Makedoniji, gde mala preduzeća čine 46 odsto svih privrednih subjekata. Međutim, mala preduzeća u potencijalno ugroženim sektorima čine u proseku 72 odsto ukupne privrede Severne Makedonije, dok je u Srbiji i Albaniji ovaj procenat 88 odsto a u Crnoj Gori 92 odsto.

Slika 1. Zaposleni u sektorima na koje utiču zabrane kretanja i pad tražnje, u %

Izvor: Podaci na nivou preduzeća za 2016 i 2017, proračun zaposlenih Svetske banke.

Slika 2. Ukupna masa zarada u sektorima na koje utiču zabrane kretanja i pad tražnje, u mil. EUR

Izvor: Podaci na nivou preduzeća za 2016 i 2017, proračun zaposlenih Svetske banke.

1.2 Trenutno stanje

6. Preduzeća na Zapadnom Balkanu zabeležila su značajne gubitke prihoda u toku krize izazvane COVIDom-19. Na osnovu podataka prikupljenih putem anketa u pojedinačnim zemljama tokom krize, primetno je da najmanje 50 odsto preduzeća navodi da je bilo primorano da barem delimično obustavi poslovanje, a ona koja su ostala otvorena zabeležila su minimalnu aktivnost. Jasno se vide dva trenda:

- Efekti su bili negativniji za mikro- i mala preduzeća nego za srednje i velike firme. Primera radi, broj ovih preduzeća u BiH koje navode da su zabeležile značajan pad prihoda veći je od proseka za 12 procentnih poena. Pored toga, 35 odsto mikropreduzeća u Srbiji očekuje pad prihoda veći od 80 odsto u poređenju sa 10 odsto srednjih preduzeća sa istim očekivanjem.
- Kao što je bilo očekivano, sektori usluga i turizma su značajnije osetili uticaj krize nego ostatak privrede. U Albaniji, turistička preduzeća navode šokove na strani tražnje kao glavnu prepreku češće nego firme u bilo kom drugom sektoru, dok se očekuje da će u Srbiji gubici turizma biti najveći: 45,5 odsto turističkih firmi očekuje pad prihoda od između 80 i 100 odsto u odnosu na 2019. godinu.

7. U svim zemljama, kolaps tražnje na tržištu navodi se kao osnovni izazov. Čak 71 odsto ispitanika u BiH i 81 odsto u Severnoj Makedoniji osetilo je značajan uticaj pada tražnje, što je dovelo do gubitka prihoda – i to ne samo usled smanjenja broja novih narudžbi već i zbog otkazivanja postojećih.

8. U poređenju sa stranom tražnje, šokovi na strani ponude su bili relativno blagi, i odnosili su se između ostalog na radnu snagu i sirovine. Primera radi, samo 15 odsto albanskih preduzeća suočilo se sa problemima na strani ponude kao glavnim izazovima, dok je pristup sirovinama potrebnim za proizvodnju kao razlog za zabrinutost navelo tek 13,8 odsto ispitanika u Severnoj Makedoniji i 10,4 odsto u BiH.

9. Firme širom regiona suočene su sa ograničenjima likvidnosti. Oko 56 odsto ispitanika u Severnoj Makedoniji i 63 odsto u BiH smatra likvidnost svojim osnovnim problemom. To pitanje je drugo po učestalosti kod svih ispitanika u Albaniji i Srbiji i na Kosovu.

10. Postoje razlike između zemalja kada je reč o spremnosti preduzeća da uzmu nove kredite ili reprogramiraju postojeće. Primera radi, novo zaduživanje je opcija koju razmatra samo 20 odsto ispitanika u Albaniji i 4,2 odsto u Severnoj Makedoniji, dok u BiH 40 odsto navodi da bi se zadužilo a u Srbiji 30 odsto smatra da bi to moglo da učini.⁵

11. Značajne su i razlike između očekivanja za budućnost, pri čemu su privrednici u Albaniji i BiH najveći pesimisti. U Srbiji i Severnoj Makedoniji preko 80 odsto anketiranih firmi smatra da će uticaj krize izazvane COVIDom-19 nestati za manje od tri meseca, ali to mišljenje deli manje od 50 odsto preduzeća u Albaniji i BiH. Što se tiče zemalja koje su daleko optimističnije u pogledu brzog oporavka, u Srbiji 80 odsto privrednika očekuje da će ponovo početi da radi u roku od šest meseci, a u Severnoj Makedoniji 72 odsto ispitanika nije ni razmatralo zatvaranje firme. Nasuprot tome, tek 10 odsto ispitanika u BiH očekuje da će njihovo preduzeće preživeti krizu, a na Kosovu 60 odsto privrednika smatra da će im COVID-19 ugroziti opstanak.

12. Preduzeća u svim zemljama su do sada apsorbovala najveći deo uticaja krize bez otpuštanja radnika. Samo manji broj firmi opredelio se za slanje radnika na prinudni odmor ili otpuštanje: to je učinilo 5 odsto preduzeća u Srbiji, 11 odsto u Albaniji i BiH, 19,8 odsto u Severnoj Makedoniji i 29,2 odsto na Kosovu. Ovo ukazuje da bi negativni efekti po zapošljavanje tek mogli da se materijalizuju.

2 Albanija

2.1 Analiza iz buduće perspektive

13. Na osnovu podataka o zaposlenosti i masi zarada, očekuje se da će kriza izazvana COVID-19 uticati na privredu Albanije prvenstveno kroz sektore vezane za turizam i proizvodnju odeće i tekstila. Pored toga, pošto tražnja za trajnim dobrima najčešće pada u toku krize, šok na strani tražnje usled COVID-19 uticaće delom i na proizvodnju trajnih dobara. Kako su odeća i tekstil polutrajni proizvodi, i s obzirom da njihovi proizvođači zapošljavaju značajan broj radnika, ovaj segment će biti među najteže pogođenim sektorima prerađivačke industrije, a to je posebno izraženo za proizvodnju odeće i obuće koje izvoze značajan deo svoje proizvodnje. Ukupno učešće osetljivih sektora u zaposlenosti i masi zarada vidi se iz sledećih podataka:

- a. **U 2016, ukupno učešće formalne zaposlenosti u sektorima za koje se očekuje da će biti neposredno pogođeni zabranom kretanja iznosilo je 30,4 odsto (142.750 od 469.600 zaposlenih).** Od toga, 13,4 odsto radilo je u delatnostima vezanim za hranu, ugostiteljstvo i organizaciju putovanja u okviru sektora turizma, uključujući tu i saobraćaj. Ako ovom broju

⁵ Za Kosovo nisu dostupni nalazi ankete o pristupu izvorima finansiranja.

dodamo proizvođače trajnih dobara i odeće i obuće – koji su svi pogođeni krizom ali ne nužno i zabranom kretanja – učešće svih ovih sektora u ukupnoj zaposlenosti dostiže 45 odsto.

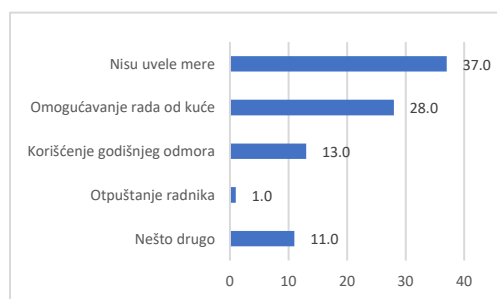
- b. U 2016, masa zarada u sektorima usluga na koje utiče zabrana kretanja iznosila je 24 odsto ukupne mase zarada na nivou države, odnosno 290 miliona EUR, pri čemu je srednja godišnja zarada iznosila 1.190 EUR.** Ako pogledamo sve osetljive sektore, a ne samo one na koje utiče zabrana kretanja (odnosno, pored njih, i proizvodnju trajnih dobara i tekstila), nalazi predstavljaju razlog za zabrinutost: ukupna masa zarada ugrožena krizom iznosi 38 odsto ukupnih zarada u Albaniji (459 miliona EUR od 1,2 milijarde EUR).

2.2 Trenutno stanje⁶

14. Poslovanje preduzeća je u kritičnom stanju, ali otpuštanja nisu učestala. Prema nalazima ankete Sekretarijata Saveta za investicije,⁷ kriza izazvana COVID-19 dovela je do značajnog pada privredne aktivnosti, pri čemu je polovina anketiranih preduzeća potpuno obustavila poslovanje. Pa ipak, kao što se može videti iz Slike 3, do sada je samo 11 odsto privrednika otpustilo radnike, 28 odsto je zaposlenima dozvolilo da rade od kuće a 13 odsto je omogućilo radnicima korišćenje godišnjeg odmora.

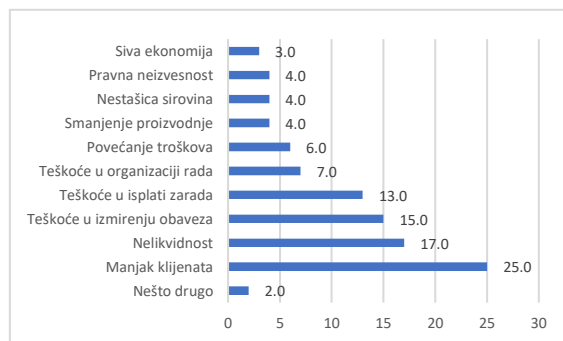
15. Smanjenje tražnje za proizvodima i uslugama je najozbiljniji izazov sa kojim se firme trenutno suočavaju. Čak 25 odsto ispitanika navelo je nedostatak klijenata kao glavni izazov (Slika 4). Ovaj negativni šok na strani tražnje izraženiji je u sektoru usluga (27 odsto) i građevinarstvu (26 odsto) nego u prerađivačkoj industriji (16 odsto) i poljoprivredi (17 odsto). Uprkos ozbiljnom nedostatku likvidnosti, skoro 69 odsto firmi planira da koristi sopstvene rezerve ili smanji rashode da bi osiguralo nastavak poslovanja, dok samo 20 odsto kao prvu opciju navodi mogućnost zaduživanja kod banke (Slika 5).

Slika 3. Kako se firme nose sa smanjenjem obima poslovanja, u %

Izvor: Sekretarijat Saveta za investicije.

Slika 4. Efekti koje navode firme, u %

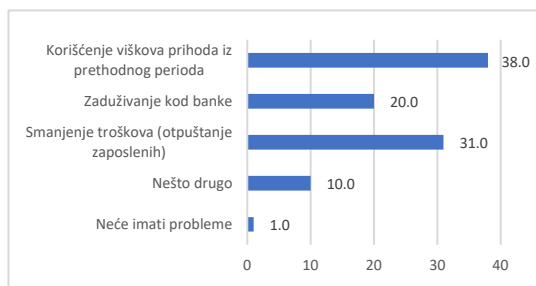

Izvor: Sekretarijat Saveta za investicije.

⁶ Od ukupnog broja ispitanika, 82 odsto je poslovalo u sektoru usluga, 10 odsto u prerađivačkoj industriji, 5 odsto u građevinarstvu i 2 odsto u poljoprivredi (Slika A2.1).

⁷ Anketa Saveta za investicije je i dalje u toku i broj odgovora se konstantno povećava. Odgovori će verovatno početi da ukazuju na postojanje značajnijih negativnih efekata što kriza bude duže trajala. Ova analiza zasnovana je na podacima dostupnim zaključno sa 9. majem 2020.

Slika 5. Planirane mere da se osigura preživljavanje preduzeća, u %

Izvor: Sekretarijat Saveta za investicije.

16. Šokovi na strani ponude nisu bili ozbiljni poput onih na strani tražnje. Mada je tek 8 odsto anketiranih firmi nastavilo da radi punim kapacitetom, preduzeća nisu smatrala negativne šokove na strani ponude problemom jednako ozbiljnim kao smanjenje tražnje. Kao što se vidi iz Slike 4, tek oko 15 odsto ispitanika smatralo je da su među najvećim problemima na strani ponude teškoće u organizaciji rada (7 odsto), smanjena produktivnost zaposlenih (4 odsto) i nestašica sirovina (4 odsto). Međutim, čak 55 procenata preduzeća koja za proizvodnju koriste uvozne sirovine suočilo se sa problemima.

3 Bosna i Hercegovina

3.1 Trenutno stanje⁸

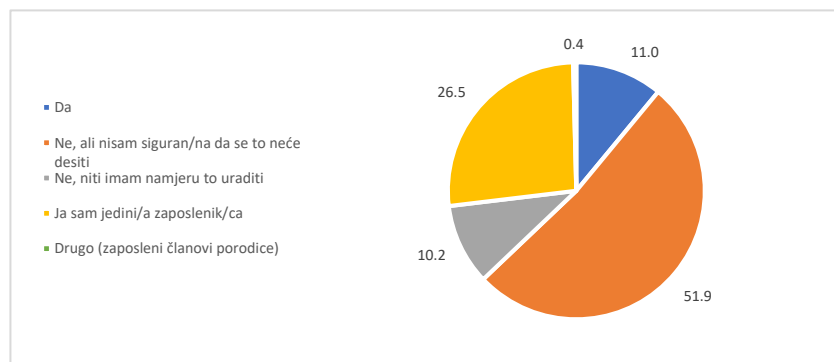
24. Poslovanje preduzeća u BiH u kritičnom je stanju, a mikropreduzeća podnose najteži teret. Prema nalazima ankete koju je sprovedla Fondacija 787, zaključno sa 11. aprilom ukupno 72,1 odsto ispitanika već je prestalo da posluje, a 16,4 odsto je prešlo na alternativne vidove poslovanja da bi opstalo. Približno 71,5 odsto anketiranih je navelo i da je kriza već imala veoma negativan uticaj na njihovo poslovanje i prihode. Takođe, oko 11 odsto kazalo je da su morali da odjave zaposlene, a još 51,9 odsto da će to možda morati da učine uskoro (Slika 6). Ako do toga dođe, dodatno će porasti i ovako visok nivo strukturne nezaposlenosti u BiH. Čak 72,4 odsto mikropreduzeća navelo je da je uticaj krize izuzetno negativan, u poređenju sa 67,5 odsto malih i 57,1 srednjih preduzeća koji dele isto mišljenje. Konačno, u nastojanju da prebrode krizu, 63 odsto firmi odložilo je plaćanje obaveza prema državi (Slika 7).

25. Pad tražnje je najozbiljniji izazov. Kada je od ispitanika zatraženo da navedu najviše tri glavna problema, 71,2 odsto se opredelilo za smanjenu tražnju, još 10,4 odsto navelo je kontrakciju izvoza (Slika 8), a 27,5 odsto se požalilo na nemogućnost naplate potraživanja od drugih preduzeća u lancu vrednosti.

26. Činioci na strani ponude nisu bili podjednako ozbiljni kao šokovi na strani tražnje. Samo 10,4 odsto firmi navelo je nestašicu sirovina i smanjenje obima proizvodnje kao glavni razlog za zabrinutost, dok je 13,6 odsto prijavilo teškoće sa organizacijom rada (Slika 8).

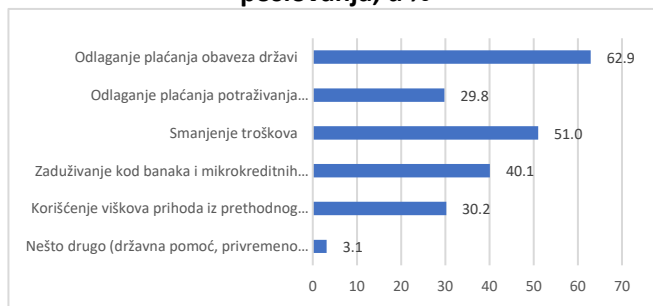
⁸ Preduzeća za maloprodaju i veleprodaju čine najveći deo anketiranih firmi, i to 20,1 odsto, a za njima slede usluge smeštaja i ugostiteljstvo sa 14 odsto, stručne, naučne i tehničke usluge sa 13 odsto i prerađivačka industrija sa 11,6 odsto (Slika A2.2).

Slika 6. Odgovori na pitanje „Da li ste bili primorani privremeno odjaviti svoje zaposlene“, u %

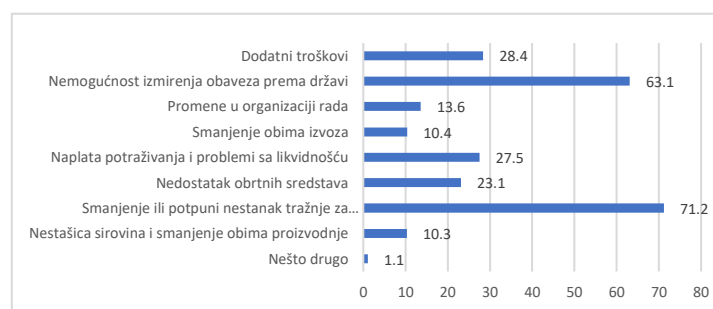
Izvor: Fondacija 787.

Figure 7. Kako se firme nose sa smanjenjem obima poslovanja, u %

Izvor: Fondacija 787.

Figure 8. Značajni efekti koje navode firme, u %

Izvor: Fondacija 787.

4 Kosovo

4.1 Trenutno stanje⁹

27. Poslovanje firmi je u kritičnom stanju. Prema nalazima ankete koju je sproveo više poslovnih udruženja,¹⁰ 39 odsto ispitanika je u potpunosti obustavilo rad, dok je 31 odsto smanjilo kapacitete a 14 odsto skratilo radno vreme (Slika 9). Najveća verovatnoća da dođe do zatvaranja zabeležena je kod najmanjih preduzeća, odnosno onih sa manje od 10 zaposlenih, od kojih 54,4 odsto spada u ovu grupu; 29,2 odsto ispitanika navelo je da je smanjilo broj zaposlenih, mada je 0,4 odsto prijavilo da je angažovalo nove radnike (Slika 9).

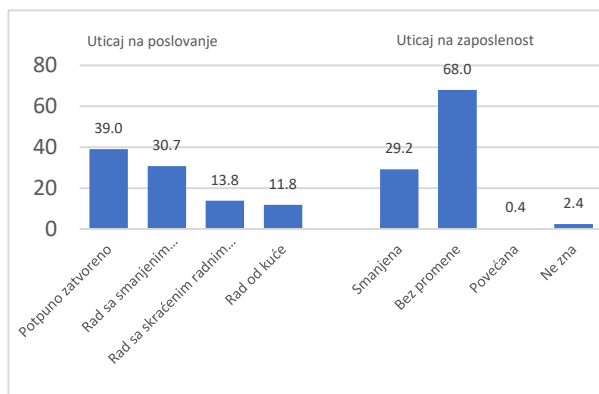
28. Dva najčešće navođena negativna efekta krize su finansijski gubici, koje je prijavilo 69,7 odsto ispitanika, i nelikvidnost, koja je prisutna kod 39,5 odsto (Slika 10). Finansijske gubitke je navelo 76 odsto prodavaca u maloprodaji i 74,4 odsto u veleprodaji; ova dva sektora suočena su i sa najvećim problemima sa likvidnošću, koji su uticali na 45,3 odsto veletrgovaca i 40,6 odsto prodavaca na malo.

⁹ Oko 33 odsto ispitanika posluje u sektoru proizvodnje, 14,8 odsto u maloprodaji, 13,3 odsto u veleprodaji i 6,8 odsto u građevinarstvu (Slika A2.3).

¹⁰ Ovu anketu su zajednički naručili i sproveo Privredna komora Kosova, Američka privredna komora na Kosovu, Nemačka privredna komora na Kosovu, Savet evropskih investitora i Klub proizvođača Kosova.

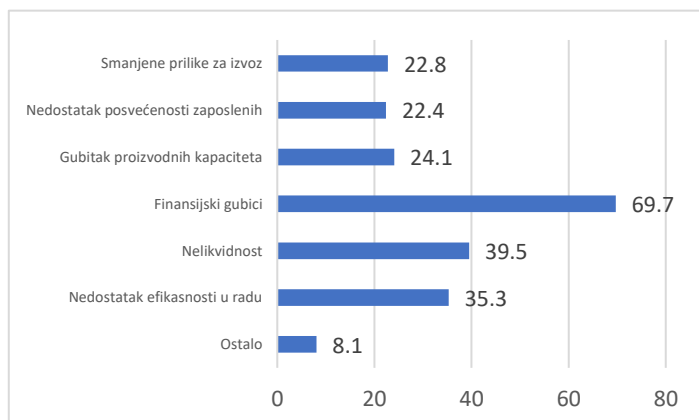
29. Činioci na strani ponude manje su ozbiljni od šokova na strani tražnje. Ukupno 24,1 odsto ispitanika navelo je gubitak proizvodnih kapaciteta kao najveću bojazan, dok je 35,3 odsto zabrinuto zbog gubitka efikasnosti u radu a 22,4 odsto zbog nedovoljne posvećenosti zaposlenih (Slika 10). Među firmama sa između 10 i 49 zaposlenih, 35,4 odsto navelo je proizvodne kapacitete kao glavni razlog za zabrinutost. Očekivano, preduzeća koja spadaju u sektor proizvodnje¹¹ pominjala su ova pitanja češće od drugih: njih je navelo 48,1 odsto pripadnika ove grupe.

Slika 9. Značajni efekti koje navode firme, u %

Izvor: RECURA.

Slika 10. Kako se firme nose sa smanjenjem obima poslovanja, u %

Izvor: RECURA.

5 Crna Gora

5.1 Analiza iz buduće perspektive

30. Na osnovu podataka iz 2017, u sektorima usluga na koje će verovatno uticati pad aktivnosti radilo je 23 odsto od ukupnog broja prijavljenih zaposlenih (koji iznosi 127.000). Proizvođači trajnih dobara zapošljavaju još 6 odsto, pa je ukupno učešće ovih sektora u zaposlenosti 29 odsto. Hoteli, restorani, kafići i maloprodaja proizvoda osim hrane i apoteka zajedno zapošljavaju 19,8 odsto radnika. Godišnja srednja zarada radnika u sektorima pogođenim ograničenjem kretanja iznosila je u proseku 5.092 EUR (odnosno 509 EUR mesečno). Ogromna većina firmi pogođenih krizom zapošljava manje od 50 radnika, a one su 2017. isplatile nešto nižu godišnju zaradu po zaposlenom od 5.004 EUR (417 EUR mesečno).

31. Pošto je turizam od izuzetnog značaja za privredu Crne Gore, tamošnje firme suočene su sa većom verovatnoćom snažnijeg uticaja pandemije od preduzeća iz drugih delova Zapadnog Balkana. Prihodi od turizma čine oko 21 odsto BDP-a Crne Gore, u poređenju sa 7,2 odsto u Severnoj Makedoniji i 6,9 odsto u Srbiji.¹² Godine 2019, samo je u delatnostima smeštaja i pripremanja i posluživanja hrane bilo zaposleno preko 15.000 radnika, što je predstavljalo preko 10 odsto registrovane zaposlenosti u privatnom sektoru.

¹¹ Tačna struktura ovog sektora nije poznata.

¹² Ovaj procenat je veći samo u Albaniji, gde iznosi 27,3 odsto.

6 Severna Makedonija

6.1 Analiza iz buduće perspektive

32. Očekuje se da će kriza izazvana COVID-19 uticati na privredu Severne Makedonije ne samo putem usluga, već i kroz prerađivačku industriju, a naročito proizvodnju trajnih dobara i odeće i tekstila. Ova dva segmenta prerađivačke industrije zapošljavaju najveći broj radnika i imaju najveću godišnju masu zarada od svih pogođenih sektora. Oblast prodaje proizvoda koji nisu neophodni za život, u kojoj u Severnoj Makedoniji radi oko 70 odsto više radnika nego u proizvodnji trajnih dobara, takođe će osetiti ozbiljne posledice ograničenja kretanja (spisak delatnosti koje čine ovaj sektor može se naći u Prilogu 1). Učešće sektora koji su najviše pogođeni (odnosno koji su najosetljiviji i pod najvećim uticajem ograničenja kretanja) u zaposlenosti i ukupnoj masi zarada na nacionalnom nivou je sledeće:

- a. **Proizvođači odeće, tekstila i trajnih dobara su 2016. godine zajedno zapošljavali nešto više od 20 odsto ukupnog broja prijavljenih radnika.** Ukupan broj zaposlenih na nivou cele države iznosi 396.770, od čega industrija odeće i tekstila zapošljava 10,6 odsto a proizvodnja trajnih dobara još 10 odsto. Pored toga, u prodaji proizvoda koji nisu neophodni za život radi 6,9 odsto radnika, a u delatnostima vezanim za hranu, sektoru putovanja i ugostiteljstvu još 6,5 odsto. Privreda Severne Makedonije je, dakle, izložena kroz više sektora. Dodatan razlog za zabrinutost je i to što većina pogođenih firmi zapošljava manje od 50 radnika, što ih čini još ranjivijim.
- b. **Ukupna godišnja masa zarada sektora proizvodnje odeće i tekstila iznosi 244 miliona EUR.** Iako je proizvodnja trajnih dobara druga po zaposlenosti, prva je po osetljivosti, sa masom zarada od ukupno 131,5 miliona EUR. Zbir zarada u delatnostima vezanim za hranu, sektoru putovanja i ugostiteljstvu iznosi 60 miliona EUR. Svi potencijalno osetljivi sektori zajedno čine skoro trećinu godišnje mase zarada u ovoj zemlji (400 miliona EUR od 1,26 milijardi EUR).

6.2 Trenutno stanje¹³

33. Kriza već ozbiljno utiče na preduzeća u Severnoj Makedoniji. Prema nalazima ankete koju je sprovedla organizacija *Finance Think Tank*, oko 41,5 odsto firmi bilo je primorano da obustavi poslovanje zbog mera socijalnog distanciranja, dok je 43,1 odsto zabeležilo značajan pad prihoda (Slika 11). Naročito je snažan bio uticaj na mikropreduzeća, gde je broj ispitanika koji su morali da se zatvore veći za 8 procentnih poena od proseka, a broj onih sa značajnim gubicima veći za 12 procentnih poena. Međutim, rezultati ankete Privredne komore pokazuju da 72 odsto preduzeća ne planira gašenje, a 21 odsto razmatra zatvaranje samo pojedinih delova poslovanja (Slika 12).

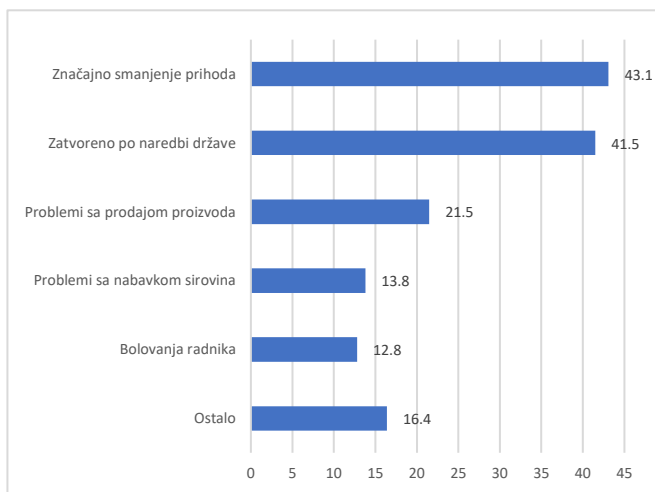
34. Negativni šokovi na strani tražnje veoma su snažni. Privredna komora je utvrdila da je 81 odsto preduzeća zabeležilo pad prihoda usled otkazivanja već ugovorenih poslova, dok je oko trećine prijavilo gubitke veće od 50 odsto. Ukupno 21,5 odsto ispitanika u anketi *Finance Think Tank* navelo je da imaju problema sa prodajom (Slika 11), a, prema nalazima ankete Fonda za inovacije i tehnološki razvoj, 59 odsto startapa smatralo je da je tražnja faktor rizika.

35. Činioci na strani ponude, poput smanjene dostupnosti radne snage ili sirovina, ne smatraju se značajnim ograničenjima. Prema podacima Privredne komore, tek 19 odsto preduzeća poslalo je

¹³ Među firmama ispitanim u okviru ove ankete, 46 odsto poslovalo je u prerađivačkoj industriji i građevinarstvu, 40 odsto u sektoru turizma i ugostiteljstva, 7 odsto u trgovini i 7 odsto u sektorima usluga i poljoprivrede (Slika A2.4).

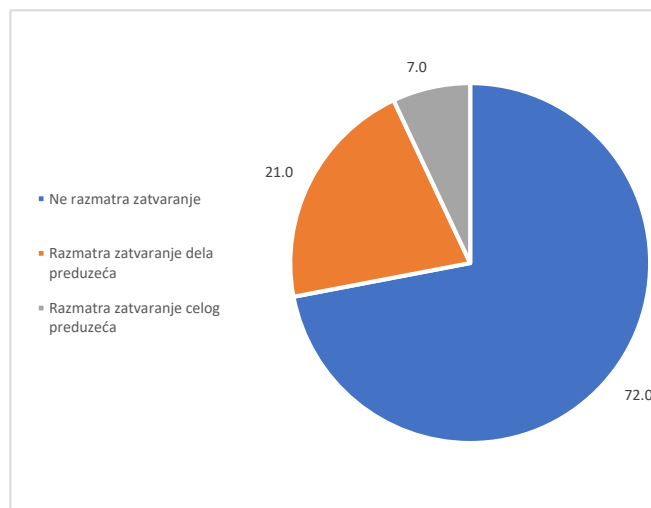
radnike na prinudni odmor (Slika 13), a samo 0,8 odsto je otpustilo zaposlene. Ovi nalazi naizgled nisu u skladu sa prijavljenim smanjenjem prihoda u uslovima ograničene likvidnosti i otežanog pristupa kreditima (Slika 14). Moguće je da se ove firme suočavaju sa teškoćama pri otpuštanju ili da je anketno pitanje bilo nejasno, mada je država kao jednu od prvih mera uvela program subvencija za zarade.¹⁴ U anketi *Finance Think Tank* utvrđeno je da je tek 13,8 odsto firmi imalo teškoća da dođe do sirovina (Slika 11). Slično tome, lanci snabdevanja nisu prepoznati kao značajan faktor rizika u anketi startapa koju je sproveo Fond za inovacije, budući da je njih navelo tek 39 odsto anketiranih.

Slika 11. Značajni efekti koje navode firme, u %

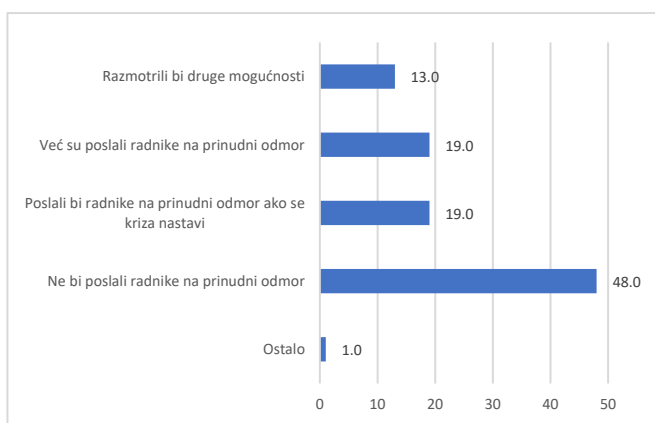
Izvor: Anketa *Finance Think*.

Slika 12. Odgovori na pitanje „Planirate li da zatvorite svoje preduzeće?“, u %

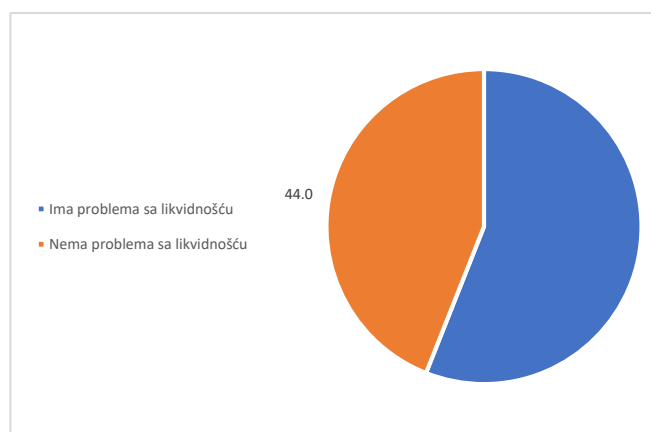
Izvor: Anketa Privredne komore Severne Makedonije.

Slika 13. Kako se firme nose sa smanjenjem obima poslovanja, u %

Izvor: Anketa Privredne komore Severne Makedonije.

Slika 14. Problemi sa likvidnošću, u %

Izvor: Anketa Privredne komore Severne Makedonije.

¹⁴ U aprilu, 21.030 preduzeća (trećina svih firmi u ovoj zemlji), koja su zapošljavala 139.437 građana (trećinu svih radnika u privatnom sektoru), primila su subvencije u iznosu minimalne neto zarade i/ili 50 odsto doprinosa za obavezno socijalno i zdravstveno osiguranje. Ukupno 59 odsto zaposlenih koji su obuhvaćeni ovom podrškom rade u mikro- i malim preduzećima (sa najviše 50 radnika), 21 odsto u srednjim preduzećima (50-250 zaposlenih), a 20 odsto u velikim firmama (sa preko 250 radnika). Ukupan iznos ovih subvencija premašila je iznos od 27,6 miliona EUR.

7 Srbija

7.1 Analiza iz buduće perspektive

36. Očekuje se da će kriza izazvana COVID-19 uticati na privredu Srbije prvenstveno putem prerađivačke industrije, pri čemu su od naročitog značaja izvoz i proizvodnja trajnih dobara. Proizvođači-izvoznici zapošljavaju daleko najveći broj radnika od svih sektora na koje bi kriza mogla da utiče. Moglo bi doći do negativnog efekta talasa jer tražnja za izvozom pada a logistika (npr. uvoz sirovina) postaje sve složenija. Pored toga, tražnja za trajnim dobrima često beleži nagli pad u uslovima krize. Skoro polovina svih zaposlenih u preduzećima koja izvoze radi u sektoru proizvodnje trajnih dobara, a 86 odsto proizvođača trajnih dobara takođe izvozi – što sve usložnjava moguće negativne efekte. Na polju usluga suočenih sa uticajem krize, prodaja proizvoda koji nisu neophodni za život predstavlja sektor sa najviše zaposlenih.¹⁵ Pa ipak, broj prijavljenih radnika u ovom sektoru iznosi tek oko jedne osmine broja zaposlenih kod proizvođača-izvoznika:

- a. **Ako izuzmemo preduzetnike, proizvođači-izvoznici zapošljavali su u 2017. preko 25 odsto svih prijavljenih radnika.** Dostupni podaci odnose se na milion prijavljenih radnika (zaposleni u javnom sektoru i preduzetnici čine još oko 1,1 milion), od kojih samo proizvođači-izvoznici zapošljavaju 26,4 odsto, a izvoznici trajnih dobara još 12,5 odsto. U sektoru usluga zaposleno je manje radnika, ali će negativne efekte ipak osetiti 90.000 zaposlenih u delatnostima koje se odnose na hranu i smeštaj i 120.000 u sektoru saobraćaja. Povrh toga, većina preduzeća pogođenih krizom zapošljava manje od 50 radnika.
- b. **Ukupna masa zarada kod proizvođača-izvoznika iznosi skoro 2,5 milijarde EUR.** Međutim, zarade u svim osetljivim sektorima usluga i proizvodnji trajnih dobara, odeće i tekstila (bez obzira na izvoznu orijentaciju) zajedno iznose oko 2,2 milijarde EUR. Masa zarada u proizvodnji trajnih dobara je 1,3 milijarde EUR a u izvoznicima trajnih dobara 1,15 milijardi EUR. Poređenja radi, masa zarada u delatnostima prodaje proizvoda koji nisu neophodni za život iznosi tek 0,25 milijardi EUR. Stoga je Srbija osetljiva prvenstveno zbog razvijene prerađivačke industrije a manje zbog postojanja usluga na koje će uticati zabrane kretanja.

7.2 Trenutno stanje¹⁶

37. U Srbiji su uslužne delatnosti i manje firme osetile najteže posledice. Kao što je prikazano na slici 15, 22 odsto ispitanika privremeno je obustavilo svo poslovanje, a još 26,5 odsto je delimično obustavilo aktivnosti. Preko polovine anketiranih navelo je da su im prihodi u martu 2020. smanjeni za preko 50 odsto u poređenju sa 2019. godinom. Za jednu trećinu firmi pad prihoda je bio veći od 80 odsto. Prema nalazima ankete u organizaciji Privredne komore Srbije i USAID-a, stanje je bilo još ozbiljnije u sektorima turizma i ugostiteljstva. Uz to, oko 35 odsto samozaposlenih preduzetnika i mikropreduzeća izrazilo je očekivanje da će im prihodi u martu opasti za preko 80 odsto u poređenju sa martom 2019. Nasuprot tome, 7,2 odsto srednjih preduzeća (sa 250 ili manje radnika) i 15,4 odsto velikih firmi navelo je da očekuje manjak prihoda sličnog obima.

38. Smanjenja tražnja je najbitniji razlog za zabrinutost većine firmi u Srbiji, ali je taj problem manje izražen u prerađivačkoj industriji (Slika 16). Ispitanici su ocenjivali ozbiljnost pada tražnje na školskoj skali od 1 do 5, gde je u sektoru turizma zabeležena najveća prosečna ocena od 4,3. Za Srbiju je bitna

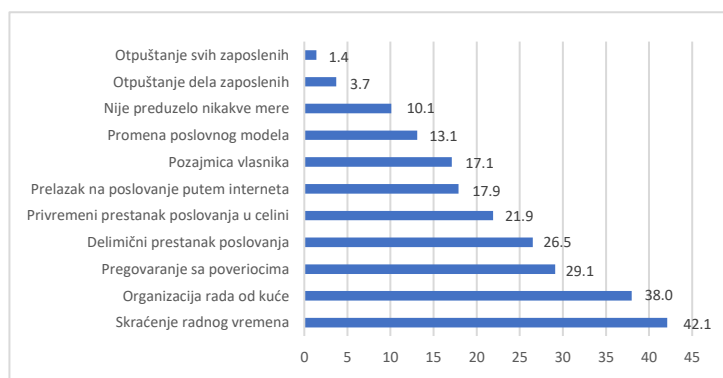
¹⁵ Delatnosti koje čine ovaj sektor navedene su u Prilogu 1.

¹⁶ Ukupno 31 odsto anketiranih preduzeća poslovalo je u prerađivačkoj industriji, 17 odsto u trgovini, 18 odsto u sektoru stručnih i administrativnih usluga i 15 odsto u sektoru ostalih usluga (Slika A2.5).

i prosečna ocena 3,6 u prerađivačkoj industriji. Iako je reč o visokoj prosečnoj vrednosti, ocene su bile niže samo u sektorima poljoprivrede i IKT.

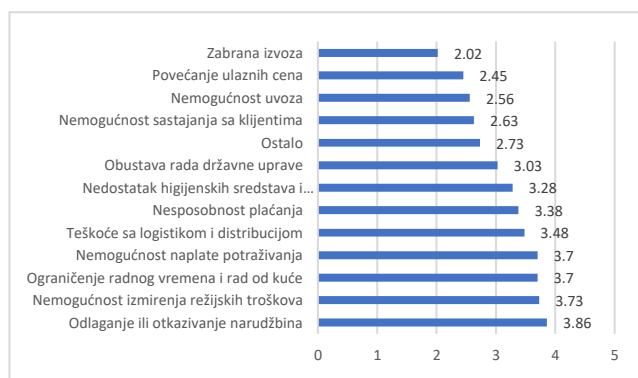
39. Na strani ponude, najznačajnija pitanja bila su ograničenja radnog vremena i rad od kuće; efekti nemogućnosti uvoza bili su manje izraženi (Slika 16). Međutim, samo 5,1 odsto firmi navodi da je otpustilo deo radnika ili sve njih (Slika 15). Od anketiranih preduzeća je zatraženo da ocene značaj pojedinih problema na skali od 1 do 5. Već pomenuta ograničenja u ponudi radne snage predstavljaju najznačajniji problem za sektor turizma (prosečna ocena 4,5) i ostale usluge (u proseku 3,8), a za njima sledi prerađivačka industrija (u proseku 3,6). Zanimljivo je primetiti da većina firmi nije značajno pogođena nemogućnošću uvoza, osim preduzeća koja posluju u sektorima trgovine. Trgovinska preduzeća ocenjuju probleme sa uvozom prosečnom ocenom 3,4, a prerađivačka industrija ocenom 2,7.

Slika 15. Kako se firme nose sa smanjenjem obima poslovanja, u %

Izvor: Privredna komora Srbije i USAID.

Slika 16. Najznačajniji efekti, firme sa 5 ili manje zaposlenih, u %

Izvor: Privredna komora Srbije i USAID.

8 Opšte preporuke

40. Privrednici će morati da prilagode poslovne modele „novoj normalnosti“.¹⁷ Uopšteno govoreći, ova vrsta krize ima dve faze, epidemiju i oporavak. Međutim, s obzirom na rizik od više uzastopnih talasa COVIDa-19, ove dve faze se mogu ponavljati. U prvoj fazi, neophodno je pružiti neposrednu podršku „da se svetla ne ugase“, a naročito da bi održive firme bile u stanju da zadrže ljudske resurse i talentovane radnike kako bi brzo mogle da dostignu pretkrizni nivo poslovanja u fazi oporavka. Međutim, ako žele da prežive, preduzeća u toku obe faze moraju i da izvrše strukturalna prilagođavanja u tri oblasti: (1) poštovanje javnozdravstvenih smernica, poput obaveze socijalnog distanciranja; (2) uvođenje digitalnih tehnologija kako bi se omogućili rad i pružanje usluga korisnicima na daljinu; i (3) iznalaženje kreativnih rešenja radi pristupa inputima i međunarodnim tržištima u uslovima neizbežnih poremećaja poslovanja.

¹⁷ Preporuke o tome šta države mogu da učine u cilju pružanja podrške preduzećima i radnicima mogu se naći u sledećim beleškama uz Redovni ekonomski izveštaj: „Osetljivosti, ublažavanja i opcije finansijske politike u finansijskom sektoru“; „Odgovori socijalne politike na COVID-19 na Zapadnom Balkanu“; i „Fiskalna politika za izravnavanje krive: kako ograničiti i ublažiti uticaj krize“.

41. Kreatori politika bi trebalo da ponude kako finansijsku, tako i savetodavnu podršku da bi privrednicima omogućili prilagođavanje novim poslovnim modelima. U ovom smislu, pristup izvorima finansiranja ne bi trebalo da se odnosi samo na prevazilaženje problema sa likvidnošću, već i na obezbeđivanje dovoljnih iznosa sredstava za ulaganje u potencijalno rizično usvajanje novih tehnologija i inovacije. Neizvesnost koju donosi kriza izazvana COVIDom-19 može otežati pristup kreditima u privatnom sektoru. Među mogućim odgovorima na ovaj problem su kreditne garancije i prošireni programi kreditnog faktoringa. Podršku tim merama mogu pružiti savetodavne usluge za unapređenje poslovanja i pomoć za uvođenje inovacija i razvoj preduzetništva, koje mogu usmeriti preduzeća prema novim poslovnim modelima i tehnologijama tako što će im omogućiti pristup konsultantima, iskustvu i stručnim znanjima.

Prilog 1. Definicija sektora usluga (Vavra 2020) i proizvodnje trajnih dobara na koje utiču mere zabrane kretanja

Šifre delatnosti su date u skladu sa klasifikacijom NAICS.

Usluge pripremanja i posluživanja hrane i pića

- 7223 Posebne usluge pripremanja i posluživanja hrane
- 7224 Usluge posluživanja pića (alkoholna pića)
- 7225 Restorani i ostali objekti za konzumaciju hrane

Turizam (saobraćaj i hoteli)

- 4811 Prevoz u redovnom vazdušnom saobraćaju
- 4812 Prevoz u vanrednom vazdušnom saobraćaju
- 4853 Usluge taksi prevoza i prevoza limuzinom
- 4854 Prevoz učenika i zaposlenih autobusom
- 4859 Ostali kopneni tranzit i prevoz putnika
- 4881 Uslužne delatnosti u vazdušnom saobraćaju
- 4883 Uslužne delatnosti u vodnom saobraćaju
- 7211 Smeštaj putnika

Lične usluge

- 6212 Stomatološka praksa
- 8121 Lične uslužne delatnosti
- 8129 Ostale lične delatnosti

Umetnost, rekreacija i zabava

- 7111 Izvođačke trupe
- 7112 Sportovi koji se igraju pred publikom
- 7115 Slobodni umetnici, književnici i izvođači
- 7131 Zabavni i tematski parkovi
- 7132 Kockanje i klađenje
- 7139 Druge zabavne i rekreativne delatnosti

Prodaja proizvoda koji nisu neophodni za život

- 4411 Prodaja motornih vozila
- 4412 Prodaja ostalih motornih vozila
- 4421 Prodavnice nameštaja
- 4422 Prodavnice proizvoda za opremanje doma
- 4481 Prodavnice odeće
- 4482 Prodavnice obuće
- 4483 Prodavnice nakita, prtljaga i predmeta od kože
- 4511 Prodavnice sportske opreme, proizvoda za slobodno vreme i muzičkih instrumenata
- 4512 Knjižare i novinarice
- 4522 Robne kuće
- 4531 Cvečare
- 4532 Prodavnice kancelarijskog nameštaja, papirnice i prodavnice poklona
- 4539 Ostale prodavnice u maloprodaji
- 5322 Iznajmljivanje robe široke potrošnje
- 5323 Delatnost iznajmljivanja proizvoda
- 4243 Prodavnice odeće, metraže i pozamanterije u veleprodaji
- 4413 Prodavnice auto delova, dodatne opreme za automobile i automobilskih guma
- 4543 Delatnost direktne prodaje

Proizvodnja trajnih dobara

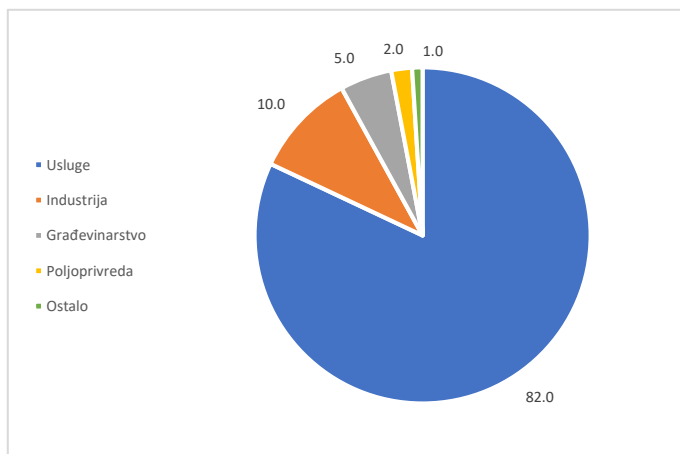
- 321 Proizvodnja proizvoda od drveta
- 327 Proizvodnja proizvoda od nemetala
- 33 Proizvodnja ostalih proizvoda

Proizvodnja odeće i tekstila

- 313 Proizvodnja tekstila
- 314 Proizvodnja proizvoda od tekstila
- 315 Proizvodnja odeće
- 316 Proizvodnja kože i srodnih proizvoda

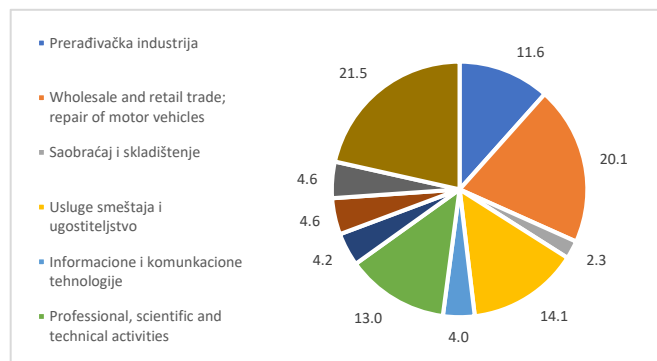
Prilog 2. Sektorska struktura ispitanika u anketama po državama

Slika A2.1. Sektorska struktura, Albanija, u %

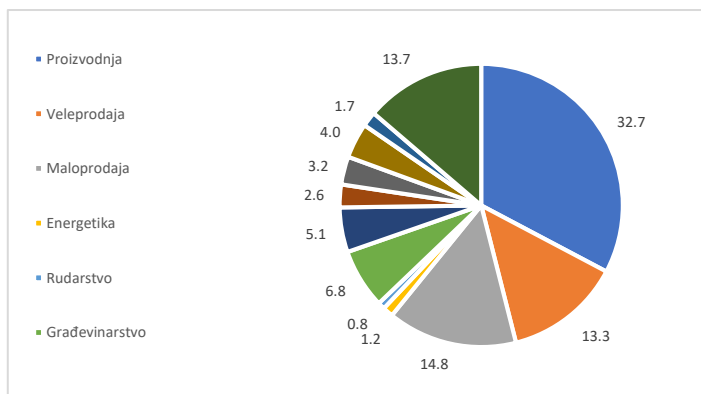
Izvor: Sekretarijat Saveta za investicije.

Slika A2.2. Sektorska struktura, BiH, u %

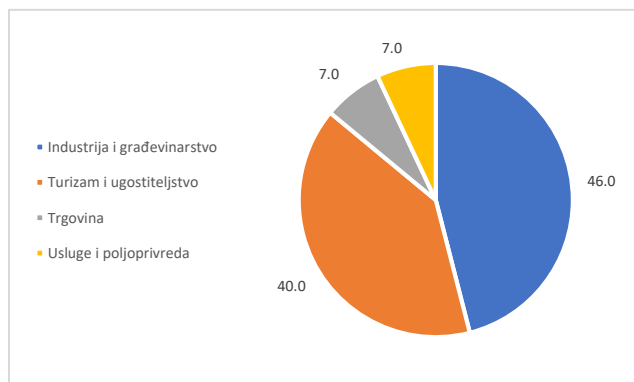
Izvor: Fondacija 787.

Slika A2.3. Sektorska struktura, Kosovo, u %

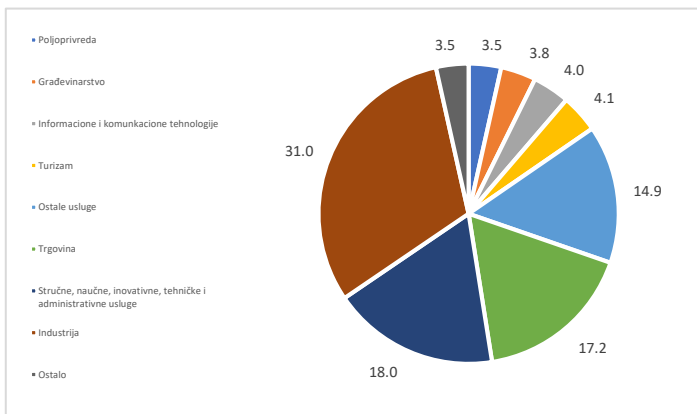
Izvor: RECURA.

Slika A2.4. Sektorska struktura, Severna Makedonija, u %

Izvor: Anketa Privredne komore Severne Makedonije.

Slika A2.5. Sektorska struktura, Srbija, u %

Izvor: Privredna komora Srbije i USAID.